

1

SUOMI, HISTORIA, KEHITYS

JUHANI KOPONEN & SAKARI SAARITSA

”On maamme köyhä, siksi jää...”¹ Vuonna 1846 kirjoitetut *Maamme*-laulun sanat, joita vuosikymmenet iskostettiin suomalaisten koululaispolvien mieleen, viittaavat maahan ja tuntemukseen, joita kumpaakaan ei enää ole. Nyky-Suomi on pitkälle kehittynyt maa. Tämä itsestäänselvyys ankkuroitui viimeistään 1900-luvun lopulla kansalliseen omakuvaan. Kehitysmää-Suomi, entinen Ruotsin itäinen takamaa ja Venäjän keisarikunnan periferia ryysyrantoinen, on nyt itsenäinen ja vauras, moderni, pohjoismainen ja eurooppalainen hyvinvointiyhteiskunta. Se ylpeilee, syystä tai syyttä, tietoyhteiskunnallaan ja ”cleantechillään”, ja sen johtajat istuvat isäntinä isäntien pöydässä Euroopan unionissa.

Kylmän sodan päättymisen jälkeen kaksi rankkaa taloudellista taantumaa tai lamaa ja niiden aikana toteutetut julkisen talouden leikkaukset tosin ovat tynnyttäneet ”On lottovoitto syntynyt Suomeen” -hurmiota. Jo 1990-luvun alun laman myötä tapahtui suunnanmuutos. Optimistisista täystyöllisyyden tunnelmista siirryttiin karsinnan ja jäädytysten kautta korkean työttömyyden ja kasvavien tuloerojen maailmaan. Vuonna 2008 alkanut pitkä taantuma runteli Suomen talouskasvua verrokkimaita pahemmin, ja 2010-luvun lopulla Suomen tulotaso suhteessa muihin ”kehittyneisiin talouksiin” on valahtanut kolmenkymmenen vuoden takaisiin asemiin.² Nopean kasvun aika on tosin ennenkin julistettu ohitetuksi ja yönkiristyksiä on peräänkuulutettu 1800-luvulta lähtien, mutta väestön ikääntyminen ja syntyvyyden lasku lisäävät tällä kertaa viestin uskottavuutta.

Maailman mittakaavassa Suomi silti edelleen komeilee kärkijoukossa, kun tarkastellaan inhimillisen kehityksen eri ulottuvuuksia, yhteiskunnallista ja sukupuolten välistä tasa-arvoa, äitien asemaa, vakautta, onnellisuutta ja jopa sitä, miten paljon hyvää jokin maa muulle maailmalle

tuottaa. Tällaiset maat herättävät maailmalla kiinnostusta ja kateutta-kin, joskaan ei pidä unohtaa, että taloudelliset ja sosiaaliset ongelmat ovat monille hyvin todellisia myös Suomessa. Joka tapauksessa suuri osa maailman väestöstä elää edelleen tulojensa puolesta köyhyydessä, joka todennäköisesti on yhtä syvää tai jopa syvempää kuin Suomessa vuonna 1846, kun taas keskivertosuomalaisen keskiansio sijoittaa hänet vakaasti maailman eliittiin. Suomella ja Suomen kaltaisilla mailla on vetovoimaa, ja niistä yritetään ottaa oppia. Kansainvälisessä kehityspolitiikassa kehitysmaiden ja niitä tukevien ”kansainväliseksi yhteisöksi” julistautuneiden läntisten avunantajien päämääräksi on tullut ”päästä Tanskaan”, kuten pohjoisamerikkalainen yhteiskuntateoreetikko Francis Fukuyama asian ilmaisee. Toisin sanoen tavoitteena on luoda yhteiskunta, joka on ”vauras, demokraattinen, turvallinen, hyvin hallittu, ja jossa korruption taso on alhainen”.³ Ja Suomihan on jo ”Tanska”.

Mutta miten Suomesta tuli Suomi ja Tanskasta Tanska? Fukuyama väittää, että useimmilla ihmisillä, ei ole siitä mitään käsitystä, ei tanskalaisilla itselläänkään.⁴ Eikä aiheetta. Taloudellisen ja yhteiskunnallisen kehityksen tiekartoilla on yhä paljon valkoisia alueita, joita joudutaan alati täyttämään, ja tutkijat käyvät jatkuvaa keskustelua kehityksen käyttövoimista. Suomalaisilla tosin näyttää olevan käsitys, että he ovat selviytyjäkansa, joka on luonut oman hyvinvointivaltionsa aivan itse ahkeruudellaan ja työteliäisyydellään niistä vaatimattomista aineksista, jotka on ollut tarjolla.⁵ Suomi on ollut idän ja lännen rajamaa ja taistelutanner, epävarma omasta identiteetistään, pitkään naapureistaan riippuvainen ja taloudellisesti ja sivistyksellisesti näitä jäljessä. Sen teknologian perusta ja omimpinaan pitämänsä instituutiot ovat enimmäkseen tuontitavaraa. Pitkältä takamatkalta lähtien ja aikansa kompuroiden se otti kuitenkin nuo edelläkävijät kiinni ja nousi niiden kanssa samaan ryhmään. Se on saavutus, joka hivelee kansallista itsetuntoa ja muokkaa sivilisaatiohistorioitsija Norbert Eliasin termin ”kansallista habitusta”⁶ kuin Lasse Virénin olympiakulta Münchenin 10 000 metrin juoksusta vuonna 1972: kompuroinnin ja kaatumisen kautta voittoon.

Historiakuva on yksi asia, historiassa tapahtuneet prosessit ja niihin johtaneet tekijät taas toinen. Vaikka tämän kuvan täytyy jossain määrin vastata todellisuutta ollakseen uskottava, se myös valikoi ja yksinkertaistaa. Poliittinen tarkoituksenmukaisuus ja psykologinen miellyttävyys – usein nationalismiksi sulautuneina – muokkaavat suuren yleisön historiakäsitystä. Tässä kirjassa tarkastelemme Suomea kehityksen kiinniottajana siten, että tulkinnat perustuvat suomalaisen historiantutkimukseen. Sen valossa pohditaan, missä määrin yleiset käsitykset ”suomalaisesta

ihmeestä”⁷ ovat perusteltuja ja kuinka tuo kiinniotto oikein tapahtui. Samalla liitämme suomalaisen historiankirjoituksen tuloksia kansainvälisen kehitystutkimuksen ja taloushistorian teoreettisiin ja empiirisiin argumentteihin. Tarkoitus on rikastuttaa suomalaista historiakeskustelua ja tarjota sille välineitä keskeisten kysymysten hahmottamiseen sekä toisaalta selvittää, onko Suomen ”tapauksella” jotain erityistä annettavaa kansainväliseen tutkimusdiskurssiin vai onko se vain yksi kaltaistensa joukossa.

KEHITYS JA HISTORIA, KEHITYSTUTKIMUS JA HISTORIAN TUTKIMUS

Jos kehitys ymmärretään historialliseksi ajassa ja paikassa tapahtuvaksi prosessiksi tai joukoksi prosesseja, luulisi, että kehitys- ja historian tutkimus olisivat olleet toisistaan kiinnostuneita ja hakeutuneet aktiiviseen vuorovaikutukseen. Näin on kuitenkin ollut vain harvoin. Itse asiassa suuri osa yhteiskuntatieteissä käydystä taloudellista ja yhteiskunnallista kehitystä koskevasta tutkimuskeskustelusta on ollut epä- tai peräti anti-historiallista. Tämä pätee ennen kaikkea toisen maailmansodan jälkeiseen ”kehitysteoriaan” (*development theory*) tai ”kehityskeskusteluun” (*development discourse*), jossa on pohdittu mahdollisuuksia edistää kehitysmaiden taloudellista ja sosiaalista kehitystä. Kehitysteoria on perusluonteeltaan interventionistista: sen tehtävänä on tarjota oikeutus, perustelut ja välineet valtioiden ja järjestöjen toiminnalle, jonka julkilausuttu tarkoitus on kehitys. Näin sen katse on aina eteenpäin, kohti tulevaisuutta; menneisyyden oppeihin viitataan vain nopeasti ja pinnallisesti. Sen valtavirta on parhaansa mukaan koettanut unohtaa eurooppalaiseen siirtomaavaltaan ulottuvat historialliset juurensa.

Toki keskustelussa on ollut myös vastavirtansa. Mutta vaikka historian painoarvo eri selityksissä on vaihdellut, kehitysteoriaan sisällytetty historiallinen tarkastelu on yleensä jäänyt historian tutkimuksen näkökulmasta puutteelliseksi. Historioitsija Frederick Cooperin sanoin se on ollut pikemminkin ”historiatonta historiaa” (*ahistorical history*), toisiinsa liittymättömien historiallisten esimerkkien puristamista samaan kehikkoon.⁸ Kehitysteoria on usein operoinut laajoilla evolutionistisilla kaarilla, joiden yhteys empiiriseen historian tutkimukseen on käynyt yhä katkonnaisemmaksi. Arkipäivän hallitseva kehitysmääritelmä on epäilemättä kehitys modernisaationa. Ajatellaan, että kehitys on yhteiskunnallinen prosessi, jonka modernit, nyt jo jälkiteolliset yhteiskunnat ovat käyneet läpi mutta joka muissa yhteiskunnissa on vielä kesken. Jälkimmäiset ovat

siksi ”kehitysmaita” – tai ”kehittyviä” maita, kuten niitä suomen kielelläkin yhä useammin kutsutaan.

Kehitysdiskurssiin sisältyvissä modernisaatioteorioissa tähän yleiseen käsitykseen yhdistyi uskomus, että kaikista yhteiskunnista tulee kuin luonnonvoimaisesti ja yhtäläisen kehitysprosessin tuloksena samanlaisia, etenkin jos niitä sopivasti avustetaan viemällä niihin pääomaa tai tietotaitoa. Presidentti John F. Kennedyn turvallisuusneuvonantajanakin toimineen taloushistorioitsija Walt W. Rostow’n kuulussa *Taloudellisen kasvun vaiheet* -teoksessa (*The Stages of Economic Growth*, 1960) lähdetään liikkeelle ”perinteisestä” yhteiskunnasta ja edetään ”lentoönlähdön” (*take-off*) kautta ”korkean joukkokulutuksen” yhteiskuntaan. Rostow näki kapitalismin luonnollisena kehitystienä ja antoi kirjansa alaotsikoksi ”ei-kommunistinen manifesti” – määre, jonka suomalaisen käännöksen kustantaja häveliäästi 1960-luvun mielipideilmastossa pudotti pois.⁹ Rostow’n perusajatus oli kuitenkin vain yksi muunnelma paljon vanhemmasta ja yli ideologisten rajojen hyväksytystä teemasta, jonka Karl Marx oli tiivistänyt *Pääoman* (*Das Kapital*, 1867) ensimmäisen osan esipuheessa näin: ”Maa, jonka teollisuus on korkeammalle kehittynyt, näyttää vähemmän kehittyneelle maalle vain sen oman tulevaisuuden kuvan.”¹⁰

Talous- ja yhteiskuntahistoriallisessa keskustelussa näkökulma on ollut erilainen. Siinä kehitys ei edusta päämäärähakuista toimintaa eikä edellytä kehitysapua, vaan se näyttäytyy enemmänkin seurauksena kuin tarkoituksena. Tämä prosessi on joko tyystin sokea ihmisen tahdolle tai vähintäänkin suunnitelmallisen toiminnan vaikutusmahdollisuudet ovat siinä hyvin rajalliset. Suuri kysymys on ollut Euroopan ja muun maailman välisen kehityseron synty ja kehitys (tunnetaan tutkimuksessa nimellä *great divergence*, ”suuri ero”). Sen alkua ajoitetaan yleensä teollisen vallankumouksen nimellä tunnettuun tapahtumasarjaan, vaikka myös maanviljelyn alkuajoilla on kannatusta.¹¹ Vaikka historia on tässä ollut voimakkaammin mukana, historiakuvaa ovat kuitenkin värittäneet 1800-luvulta periytyvät yhteiskuntaevolutionistiset käsitykset. Myös ”historiattomalla historialla” on ollut tuntuva ote, luultavasti jo senkin vuoksi, että melkein kaikki näkyvimät keskustelijat ovat olleet taustaltaan muita kuin historiantutkijoita – taloustieteilijöistä ja sosiologeista kehitysbiologeihin. Kehityksen perusmekanismina on nähty tuotetun ylijäämän kasvu ja sen kasaantuminen investointien kautta sekä tämän mahdollistama työnjaon kehittyminen ja yhteiskunnan monimuotoistuminen. Syitä siihen, miksi tämä prosessi tapahtui Euroopassa aiemmin kuin muualla, on haettu ympäristöstä, maantieteestä ja luonnonvaroista; teknologiasta ja pääomasta ja kulttuurista ja poliittisesta järjestelmästä

(Euroopan poliittinen repaleisuus ja kilpailu vapautta ja kehitystä suosivan kulttuurin tuottajana vs. vaikkapa Kiinan jähmeä imperiumi).¹²

Toki kehitysteoreettisessa keskustelussa on aina ammennettu historiallisesta aineksesta, mutta vaihtelevassa määrin ja valikoivasti. Kehitysteorian vaihtoehtosuuntauksissa, 1960- ja 1970-luvuilla muodokkaissa riippuvuus- ja alikehitysteorioissa, historiaa pidettiin suorastaan ratkaisevana tekijänä. Nämä suuntauksset eivät kuitenkaan muodostaneet johdonmukaista teoreettista kokonaisuutta, ja jälkeinpäin ne näyttäytyvät enemmänkin kokoelmalta taloudellisen nationalismin ja uusmarxilaisuuden sekoituksen inspiroimia poliittisia periaateohjelmia. Ydinajatus oli silti vetovoimainen: kolmannen maailman, nykytermein globaalien etelän, köyhyyttä ei nähty alkuperäisenä kehitysmättömyytenä, kehityksen *puutteena*, vaan kehitysmaat olivat päätyneet asemaansa aktiivisen, *alikehitykseksi* nimetyn historiallisen prosessin tuloksena. Siirtomaa-aikaisessa työnjaossa ne oli alistettu raaka-aineiden viejiksi, joiden tuottama ylimäärä päätyi muiden käsiin, mikä telkesi niiden oman talouden kehityksen. Näin pääoman globaali kasautumisprosessi tuotti rikkautta yhteen osaan maailmaa (”keskustoihin”) ja köyhyyttä toiseen (”periferioihin”). Oli siis turha toivo, että kehitysmaat kykenisivät toistamaan kehittyneiden maiden historian vain seuraamalla niiden kapitalistista kehitystietä. Kehitysmaiden (muodollinen) itsenäistyminen ei laittanut maailmantalouden rakenteita uusiksi. Johtopäätös oli, että globaalia talousjärjestelmää oli perusteellisesti muutettava ja kehitysmaiden oli pyrittävä siitä irti.

Nykyisen kehitysteoreettisen keskustelun painopiste on perin erilainen. Historia itse romutti riippuvuus- ja alikehitysteoriat, kun Itä-Aasian ”uusien teollistujien” ja viimeistään Kiinan nousu osoitti, mistä köyhyys lopulta juontuikaan, se saatiin kääntää kehitykseksi juuri kytkeytymällä maailmantalouteen. Köyhyys ei toki ole poistunut maailmasta, ja globaalien kapitalismin keskusta–periferia-suhteita servitään edelleen niin kutsutuissa maailmanjärjestelmäteorioissa, joista vaikutusvaltaisimman on esittänyt yhdysvaltalainen uusmarxilainen sosiologi Immanuel Wallerstein. Hänestä kapitalistinen maailmanjärjestelmä on 1500-luvun alusta lähtien toiminut pääoman kasaantumiselle alisteisella logiikalla, ja maiden kehityksen määrää niiden asema järjestelmän sisäisessä työnjaossa.¹³ Riippuvuus- ja alikehitysteorioiden poliittisilta johtopäätöksiltä on kuitenkin pudonnut pohja pois. Kehitystutkimuksen valtavirrassa katse on puolestaan siirtynyt näkymättömien ”rakenteiden” sisältä yhteiskunnan ”pinnalle” köyhyyteen ja eriarvoisuuteen, ja sen vastavirta etsii vaihtoehtoja koko kehityksen idealle. Kansainvälisessä kehityspolitiikassa modernisaation tavoittelu on työnnetty taka-alalle ja sen sijaan vaaditaan

köyhyyden poistamista, mikä käytännössä on tarkoittanut sen lieventämistä.¹⁴ Modernisaation perusidea saa kuitenkin jatkuvaa tukea ”kehittyvien maiden” omasta kehityksestä, ja niinpä se on tukevasti hengissä ja ohjaa niiden omaa politiikkaa.

Konkreettisen makrokeskustelun ilmaherruus on jäänyt usein historiallisesti orientoituneille taloustieteilijöille. Useimmille heistä kehityksessä ei enää ole kyse maailmantalouden rakennedynamiikasta, pääoman kasautumisesta tai ylijäämän omimistavoista. Sen sijaan huomio on kehitysmaiden sisällä: huonossa politiikassa, hallinnossa ja johtajuudessa, erityisetujen ajamisessa markkinavoimia vääristämällä (*rent-seeking*) sekä korruptiossa. Keskustelua ruokkivaksi ”megakäsitteeksi” on noussut instituutio. Kuten Douglass C. North, taloushistoriallisen uusinstitutionalisin pioneeri, on todennut, taloustieteilijät ovat pitkälti yhtä mieltä siitä, että ”menestys taloudellisessa ja poliittisessa kehityksessä riippuu ensi sijassa instituutioiden parantamisesta”. Sellaiset tekijät kuin runsaat pääoma- ja luonnonvarat ja koulutettu väestö eivät ole johtaneet kehitykseen, elleivät instituutiot ole ohjanneet niiden käyttöä.¹⁵ ”Valta on instituutioiden” -sanomaa julistavat myös muut kehitystaloustieteen suuret nimet Dani Rodrikista Joseph Stiglitziin.¹⁶ ”Instituutiolla” ei arkikielestä poiketen tarkoiteta yksittäisiä organisaatioita, vaan kaikkia yhteiskunnan pelisääntöjä, niin virallisia (lait, sopimukset) kuin epävirallisiakin (tavat, arvostukset). Northin tapaan keskeinen merkitys on tavallisesti annettu *omistusoikeuksille*, joiden turvaaminen on taloudellisen kehityksen edellytys. Instituutioiden rooli nähdään siinä, että ne muovaavat toimijoiden kannustimia, jotka puolestaan ohjaavat sekä ihmisten vuorovaikutusta että organisaatioiden, siis myös valtion tai yritysten, syntyä ja toimintaa.¹⁷

Myös instituutiokeskustelussa historialla on ollut tärkeä, jos kohta varsin erilainen sija kuin aiemmissa teorioissa. Kehityksen ratkaiseva aines nähdään maiden sisäisissä instituutioissa, jotka historia muovaa: ne muotoutuvat vähitellen ja polkuriippuvuuden ohjaamina joko kehitystä suosivaan tai sitä jarruttavaan suuntaan. Helpoimmin lähestyttävään muotoon ajatuksen ovat jalostaneet taloustieteilijät Daron Acemoglu ja James A. Robinson. Heille kehitys on kehämäinen poliittinen ja taloudellinen prosessi, joka voi johtaa ”hyvän” kehään tai noidankehään. Hyvän kehä ruokkii itse itseään ”inklusiivisten” instituutioiden vallitessa, kun taas ”ekstraktiiviset” instituutiot johtavat köyhyyden noidankehään. Käydäkseen inklusiivisista poliittisten instituutioiden täytyy Acemoglun ja Robinsonin mukaan olla yhtä aikaa riittävän keskitettyjä ja riittävän pluralistisia eli moniarvoisia. Taloudellisista inklusiivisista instituutioista taas tärkein on – Northia seuraten – turvattu ja kaikille avoin yksityinen

omistusoikeus. Ekstraktiiviset instituutiot ovat näiden vastakohtia; niihin ovat johtaneet muun muassa siirtomaan riistotalous tai myöhempi komentotalous ja vallanpitäjien ohjailema ”kaverikapitalismi” (*crony capitalism*). Taloudellisten ja poliittisten instituutioiden on myös pitkällä aikavälillä oltava samaa laatua, sillä epätasapaino johtaa epävakauteen ja korjausliikkeisiin.

North puolestaan pohti viimeisissä tutkimuksissaan siirtymää kehitysmaasta eli ”rajoitetun pääsyn yhteiskuntajärjestyksestä” (*limited access order*) kehittyneeksi maaksi, ”avoimen pääsyn yhteiskuntajärjestykseksi” (*open access order*). Hänestä tällainen siirtymä harvalukuisia eliittejä hyödyttävästä yhteiskunnasta kaikille yhtäläiset mahdollisuudet tarjoavaan yhteiskuntaan voi tapahtua nopeastikin, mutta sen ”kynnysehtojen” kasaantuminen saattaa kestää vuosisatoja. Ehtoja ovat muun muassa eliittien etuoikeuksien muuttuminen kaikkia koskeviksi oikeuksiksi sekä lailisuus- ja oikeuspuheen yleistyminen. Kehitys tapahtuu Northin mukaan ”väkivallan varjossa”: väkivalta on yhteiskunnassa aina läsnä oleva uhka, ja sen kontrolli ja lopulta rajoittaminen vain tiettyihin käsiin (valtiolle) on kehityksen perusedellytys. Tämä taas edellyttää, että eliitit järjestävät keskinäiset suhteensa siten, ettei kukaan tavoittele ansiotonta lisähyötyä (*rent*) toisen kustannuksella, saati väkivalloin.¹⁸ Sekä North että Acemoglu ja Robinson uskovat, että historia etenee tavallisesti vähittäisen, yhteiskunnan pelisääntöjä muuttavan ”institutionaalisen liukumun” (*institutional drift*) kautta, mutta he painottavat sattumanvaraisuuden olevan aina mukana. Tietyt ”kriittiset risteukset” (*critical junctures*), kuten Amerikan valloituksen alku tai teollinen vallankumous, saattavat ratkaisevasti sysätä eri alueita eri kehitysteille.

Vaikka tutkijat lähestyvät instituutioita historiallisesta näkökulmasta, kehityspoliittisessa ajattelussa instituutiot on epähistoriallistettu. Kehityspoliitikassa on noussut lähes mantraksi ”hyvän hallinnon” käsite (vakiintunut käännöksen termistä *good governance*), johon vedoten kehitysmaita vaaditaan uudistamaan instituutiansa liberaalin länsimaisen kapitalismin mallin – siis Tanskan tai Suomen – mukaisiksi. Niille luvataan, että jos ne saattavat voimaan tehokkaat omistusoikeudet, demokratian, ihmisoikeudet ja oikeusvaltion sekä käyvät taisteluun korruptiota vastaan, tuloksena on kehitys. Tutkijoiden valitukset siitä, että tämä on tapahtunut perin epähistoriallisesti, tuntematta ja miettimättä, miten vastaavat instituutiot ovat nykyisissä kehittyneissä maissa muotoutuneet,¹⁹ ovat kaikuneet pitkälti kuuroille korville. Ovatko tällä hetkellä tietynlaisia instituutioita avunsaajamaihien ajavien avunantajamaiden *omien* yhteiskuntien arvot, normit ja muut instituutiot pikemminkin muotoutuneet

asteittain, vuorovaikutuksessa kehitysprosessin taloudellisten ja sosiaalisten ainesosien kanssa? Miten Suomesta tuli Suomi, ja mistä sen nykyiset instituutiot ovat peräisin? Tämän päivän ”kehittäjillä” ei juuri ole käsitystä siitä, mitä heidän edeltäjänsä aikoinaan tekivät; vallitsee historiallinen amnesia, ja kehityksen pyörää keksitään yhä uudelleen.

KEHITYSTIET JA INHIMILLINEN KEHITYS

Voi olla, että modernisaatio- ja riippuvuusteorioiden tapaisten teoriakehikoiden arvo on enemmänkin kysymyksissä, joita ne asettavat, kuin vastauksissa, joita ne tarjoavat. Ainakaan nämä kysymykset eivät ole millään muotoa loppuun käsitellyt, ja historian tutkimuksella on vielä paljon tarjottavaa näiden kysymysten puimiseen. Jopa radikaalimpien alikehitysteorioiden käsitys väkivalloin hankittujen ulkopuolisten resurssien ratkaisevasta merkityksestä Euroopan teollistumisessa on tehnyt paluun. Historioitsija Kenneth Pomeranz esittää *The Great Divergence* -teoksessaan vuodelta 2000 huolellisesti dokumentoiden, että orjakaupan aikainen siirtomaavalta tarjosi Englannin teollistumiselle sekä ”ekologisen yllätysvoiton” että uudet markkinat. Amerikan ”haamuhehtaareiden” (*ghost acreages*) turvin Englanti saattoi ylittää niukan maa-alansa rajoitukset ja kasvattaa puuvillaa tehtaidensa koneille, jotka kävivät sen omasta maaperästä kaivetun hiilen voimalla; tehtaissa valmistettuja puuvillatuotteita taas vietiin sekä sinne, mistä orjia hankittiin, että sinne, missä heitä käytettiin.²⁰ Historiantutkimus on myös suunnannut katseensa kohti sellaisia keskeisiä kysymyksiä kuin kehitysteiden eriävyys ja teknologian sekä inhimillisen kehityksen eli koulutuksen ja terveyden merkitys.

Kun *great divergence* -tutkimus on paljolti selvitetty Englannin teollisen vallankumouksen syntyehdoista, prosessin leviämistä muualle Eurooppaan ja maailmaan on seurattu ”kehitystien” (*development path*) käsitteen avulla. Ilmeisimpiä huomioita on, että ei ole yhtä ”eurooppalaista” kehityksen tai teollistumisen tietä mutta jokainen maa ei myöskään seuraa aivan omaa ainutlaatuista polkuaan. Sysäyksen keskustelulle antoi venäläissyntyisen, Yhdysvalloissa taloushistorioitsijan uran tehneen Alexander Gerschenkronin argumentti, jonka mukaan esimerkiksi Saksan ja Venäjän teollistumista ei estänyt se, että teollistumisen edellytykset olivat niissä Britanniaan verrattuna perin erilaiset. ”Takapajuisuus” saattoi olla niille jopa eduksi, koska ne pystyivät kompensoimaan sitä muun muassa ottamalla käyttöön uudempaa pääomavaltaista teknologiaa ja turvautumalla enemmän valtion ja isojen pankkien resursseihin.²¹ Sama perusidea on versonut monta haaraa. Eräät historioitsijat ovat katsoet,

että yhteiskuntarakenteiden erojen vuoksi Länsi- ja Itä-Euroopan talouskehitys on perustavanlaatuisesti poikennut toisistaan, siinä missä toiset ovat paikantaneet enemmän kulttuuripohjaisen eron ”pohjoisen” (protestanttisen) ja ”eteläisen” (katolisen) Euroopan välillä ja kolmannet nimenneet yhteiskunnan kehityksen pääselittäjäksi sen ”pääomavaltaisuuden” tai ”pakkovaltaisuuden”.²² Kehitystutkimuksessa enimmäin huomion ovat vieneet kysymykset siitä, mikä on ollut valtion ja markkinoiden rooli ja suhde teollistumisessa ja minkälaista teknologiaa kulloinkin on käytetty.

Tuoreen panoksen keskusteluun ovat tuoneet japanilainen taloushistorioitsija Kaoru Sugihara ja hänen brittikollegansa Gareth Austin. Se, mitä tapahtui Englannissa, oli heistä pikemminkin poikkeus kuin sääntö yli kahden vuosisadan mittaisessa ja yhä jatkuvassa globaalissa teollistumisprosessissa. Jäljessä tulijat eivät suinkaan heti ottaneet käyttöön uutta, pääomavaltaista teknologiaa Gerschenkronin ennusteiden mukaisesti. Itä-Aasiassa ratkaiseva resurssi oli uuden teknologian sijaan runsas, riisipelloilla kovaan työhön tottunut työvoima. Tehokasta työvoimaa oli siellä enemmän tarjolla kuin Britanniassa ja tuotannon mekanisoituminen tapahtui ”työvoimavaltaisesti”. Muuallakin teollisuuden (myöhäisen) leviämisen päätekijöitä olivat runsaat työvoimavarat ja työvoiman laadun paraneminen – siis inhimilliset resurssit tai ”pääoma”.²³ Austin, taustaltaan Länsi-Afrikan historian tutkija, on lisännyt mukaan vielä kolmannen vaihtoehdon: Afrikan vähäisen työvoiman ja runsaan maatalousmaan yhdistelmään perustuvan kehitystien. Jos typologiaan lisätään luonnonvarat laajemmin, kuten metsä, sen merkitys Suomen tapaukselle käy yhä ilmeisemmäksi.

Inhimillisen pääoman, siis terveyden, ravitsemuksen ja varsinkin koulutuksen, myönteisistä vaikutuksista tuottavuuteen, tuloihin ja talouskasvuun on kertynyt runsaasti historiallista ja kehitystaloustieteellistä makro- ja mikrotason tutkimusta. ”Materialistisempaa” lähestymistapaa edustaa taloustieteilijä Robert Fogelin ja kumppaneiden tilastollinen tutkimus ravitsemuksen, terveyden ja teknologian pitkän aikavälin kehityksestä länsimaissa.²⁴ ”Teknofysiologisen evoluution” ideana on paitsi kehityksen fysiologinen vaikutus ihmisen kykyihin ja hyvinvointiin myös fyysisen hyvinvoinnin lisääntyminen tuotantopanoksena. Näin muodostuu hyvän kehä, jossa sukupolvesta toiseen paremmin ravitut ja terveemmät ihmiset tekevät enemmän ja tuottavampaa työtä sekä hallitsevat ja kehittävät parempaa teknologiaa.²⁵ Israelilaisen taloustieteilijän Oded Galorin ”yhtenäisen kasvun teoria” (*unified growth theory*) ja sen ympärille muodostunut koulukunta on etsinyt polkuja, joiden kautta kohonnut elintaso olisi alkanut kanavoitua lasten määrän sijaan niiden ”laatuun”.²⁶ Teknologian ja inhimillisen pääoman vuorovaikutus on näissä keskeisellä

sijalla: teknologian muutos lisää kysyntää (muodollisesti tai epämuodollisesti) koulutetummalle työvoimalle, mikä tekee lasten kasvattamisesta kalliimpaa ja kääntää lopulta optimaalisen valinnan laatuun määrän sijaan.

Kehitystaloustieteilijät Esther Duflo ja Abhijit Banerjee kollegoineen ovat puolestaan tukeneet sellaisia ”mikrointerventioita” esimerkiksi koulutukseen, terveydenhoitoon tai paikallisdemokratiaan, joihin on sisäänrakennettu satunnaistamalla mahdollisuus tulosten tiukkaan tilastolliseen arviointiin.²⁷ Heidän mukaansa on runsaasti empiiristä näyttöä siitä, että pienet muutokset parempaan ovat mahdollisia huonojenkin makroinstituutioiden puitteissa. Lisäksi ne voivat vaikuttaa instituutioiden toimintaan ja murentaa asteittain niiden sisäisiä valtarakenteita esimerkiksi tekemällä korruptiota näkyväksi tai lisäämällä naisten vaikutusmahdollisuuksia kylätason päätöksenteossa. Vaikka talouskasvua ei näin voitaisikaan laittaa liikkeelle, talouskasvun käynnistyessä on kuitenkin sitä parempi, mitä enemmän ihmisillä on osaamista ja työkykyä, ja sosiaali- poliittiset toimet vähentävät joka tapauksessa inhimillistä kärsimystä.

Kaikkiin edellä esiteltyihin kysymyksiin palaamme tämän kirjan mittaan. Kirja on laadittu siinä uskossa, että kehitys- ja historiantutkimuksella on toisilleen paljon enemmän annettavaa kuin mihin niiden satunnainen vuoropuhelu on tähän mennessä kyennyt. Jos väite historiatomuudesta pitää paikkansa, kehitystutkimus selvästikin tarvitsee paljon lisää konkreettista tietoa jo kehittyneiden maiden kehitysprosessien kulusta. Herkempi historian taju toisi kehitysprosessien selvittämiseen käsitystä siitä, mikä on helpommin muutettavissa ja mikä taas voi onnistua vasta pitkän ajan kuluessa. Historiantutkimus puolestaan tarvitsee sekä tutkimusta suuntaavia kysymyksiä, jotta se ei huku historian tapahtumien yltäkylläisyyteen, että käsitteitä ja muita teoreettisia ja menetelmällisiä työkaluja historiallisen materiaalin analysoimiseen. Molempia se saa parhaiten kääntymällä kehitystutkimuksen ja muiden yhteiskuntatieteiden puoleen.

KEHITYS SUOMEN HISTORIAN TUTKIMUKSESSA

Miten kehityksen ajatus on ollut läsnä Suomen historian tutkimuksessa? Tai miten se ei ole ollut? Valtaosaa nykyisistä kehitysmaista leimaava ja niiden taloudelliseen asemaan ja sisäiseen mentaliteettiin edelleen vaikuttava historiallinen tekijä on niiden siirtomaamenneisyys. Kansallisvaltionäkökulmasta – jota voi tietysti pitää anakronistisena – myös ”Suomi” oli satojen vuosien ajan poliittisesti ja taloudellisesti alistettu alue. Ruotsille se oli elimellinen osa muodostuvaa ja muuttuvaa valtakuntaa; puskuri

itään sekä verotulojen ja sotaväen lähde. Venäjän keisarikunnan suuriruh-
tinaskuntana se eriytyi omaksi kokonaisuudekseen, mutta ylimmät pää-
tökset tehtiin pitkin Pietarin tietä. 1800-luvun rotuajattelussa etnisiä
suomalaisia ei edes pidetty oikeina eurooppalaisina.²⁸ Suomi muodostui
omaksi ”maakseen” tämän pitkän historian kuluessa, samoin kuin Aasian
ja Afrikan siirto”maat” muodostuivat vieraiden hallitseman siirtomaaval-
tion alla. Tämä alistamisen historia on saattanut jättää jälkensä suomalai-
seen kansalliseen habitukseen, jota leimaa jatkuva epävarmuus saavutusten
pysyvyydestä ja tämän vastapainona hybriksenomainen kilvoittelu kohti
maailman kärkeä asiassa kuin asiassa. Silti siirtomaamenneisyys ei kuulu
suomalaiseen historiakuvaan. Kun Suomi kehittyi kansallisena valtiona ja
taloutena ja liittyi siten historian ”voittajiin”, siitä tuli ”keskustan perife-
ria”, ja aiemmat vuosisadat ovat historiallisissa mielikuvissa liuenneet kan-
sallisen kehityksen esihistoriaksi.²⁹

Alistamisen historiassa on kuitenkin merkittäviä eroja. Suomen val-
tionmuodostusprosessi oli monin verroin pidempi kuin Aasian ja Afrikan
maiden, ja maantieteellinen vierekkäisyys, etenkin Ruotsin vallan aikana,
sitoi sen paljon kiinteämmin emämaahan. Yhtenä harvoista tutkijoista
Risto Alapuro on tarkastellut Suomen yhteiskunnallista kehitystä suhteessa
sekä siirtomaiden itsenäistymisprosesseihin että 1900-luvun alun
Itä-Eurooppaan. Ensimmäisen maailmansodan lopussa romahtaneet
eurooppalaiset imperiumit eivät olleet alusmailleen samanlaisia isäntiä
kuin siirtomaavallat Afrikassa ja Aasiassa, eivätkä syntyneeseen tilan-
teeseen reagoineet kansalliset poliittiset liikkeet olleet samanlaisia kuin
siirtomaiden vapautusliikkeet. Suomelle yhteistä siirtomaiden kanssa oli
laajan maaseutuväestön mukaantulo moderniin poliittiseen organisoitu-
miseen, mutta sen räjähdysaltuus oli lähtökohtaisesti lievempi. Alapuro
katsoo, että Suomen Ruotsilta perimä pohjoismainen sosiaalinen rakenne
– erityisesti talonpoikaissäädyn maanomistus ja asema poliittisessa järjes-
telmässä – esti asetelman, jossa yksi ryhmä olisi ominut itselleen uusien
maailmanmarkkinoiden tuotot.³⁰ Toinen veteraanisosiologi, hyvinvointi-
valtion tutkija Matti Alestalo, on kuitenkin varoittanut lakaisemasta
”väkivaltaista, rajua ja nopeille muutoksille altista historiaamme” maton
alle vertaamalla Suomea aina Skandinavian maihin; monessa suhteessa
paljastavampi vertailukohta voisi olla maatalousvaltainen Itä-Eurooppa.³¹

Suomen koko talous- ja sosiaalhistoria voidaan myös lukea moderni-
saation ja kehityksen historiana, kuten ei-historioitsijoiden kirjoittamien
yleisesitysten otsikotkin antavat ymmärtää: *Ryysyrannasta hyvinvointival-
tion tai Kehityksmaasta elintaso-Suomeen*.³² Tässä mielessä Suomen maa-
ja metsätaloutta sekä teollistumista koskevat perusteokset ovat myös

Suomen kehityshistorian tutkimuksen kulmakiviä ja niihin pohjautuvat kokoomateokset *Suomen taloushistoria* I–III (1980–1983) ja *Suomen maatalouden historia* I–III (2003–2004) sisältävät kosolti kehityshistoriallista ainesta.³³ Tuoreet, muodoltaan suppeammat mutta otteeltaan laajemmat *Suomen rakennehistoria* (2018) ja *Vaurastumisen vuodet* (2019) tarjoavat pätevän päivityksen.³⁴ Tässä kirjassa keskitymme kuitenkin ennen kaikkea siihen, kuinka Suomi on sijoitettu teoreettisempaan kehityskusteluun ja kuinka historiallista Suomea sekä sen elinoloja, politiikkaa ja kehitystietä on verrattu nykyisiin kehitysmaihiin.

Kärkkäimmin kehitys- ja muun yhteiskuntatutkimuksen välineistöön ovat turvautuneet historiallisella aineistolla operoivat yhteiskuntatutkijat, kun taas historioitsijat ovat teoreettisia virikkeitä vastaanottaessaankin painottaneet työnsä empiiristä luonnetta. Eksplisiittiset vertailut Suomen ja kehitysmaiden välillä ovat molemmilla puolilla olleet harvassa. *Suomen taloushistoriassa* Yrjö Kaukiainen hahmotteli lyhyesti esiteollisen Suomen kehityspiirteitä suhteessa kehitysmaihiin. Monet piirteet aina maatalousvaltaisuudesta ja alhaisesta tuottavuudesta vähäiseen koulutukseen olivat verrannollisia toisen maailmansodan jälkeen kehitysmaiksi luokiteltuihin yhteiskuntiin. Yhteistä oli myös Helsingin kaltaisten hallinnollisten ja akateemisten ”kehityksen saarekkeiden” olemassaolo, ja rautateiden rakentaminenkin aloitettiin samaan aikaan Suomessa, Intiassa ja Egyptissä. ”Saarekkeet” eivät kuitenkaan Suomessa jääneet taloudellisesti erillisiksi eivätkä edustaneet kolonialismiin rinnastettavaa vierasta valtaa. Hiljaisia signaaleja omaehtoisesta kehityksestä yksityisellä sektorilla antoivat maaseudun kulutuksen hidaskasvu ja pistemäinen edistys esimerkiksi talonpoikaispurjehduksessa ja siihen liittyneessä laivanrakentamisessa.³⁵ Olli Poropudas puolestaan vertasi yleisen valtio-opin väitöskirjassaan vuodelta 2012 uskaliaasti keisarillisen Suomen ja itsenäisen Tansanian talouskehitystä ja -politiikkaa. Hän päätyi esittämään, että ratkaiseva ero maiden välillä oli paitsi valtion vahvuudessa myös siinä, kuinka määrätietoisesti valtiovalta tavoitteli kehitystä. Kun Venäjän politiikka tsaari Aleksanteri II:n aikaan kääntyi kapitalismille suotuisaksi, Suomenkin päätöksentekijät saattoivat ottaa taloudellisen kehityksen päämääräkseen ja valtio oli kyllin vahva edistämään tätä tavoitetta.³⁶

Toisaalta kehitystutkimukseen 1960- ja 1970-luvuilla levittäytynyt keskusta–periferia-näkökulma oli tietystä miehestä jo pitkään ohjannut suomalaista historiankäsitystä. Poliittis-hallinnollinen eliitti alkoi modernin talouskasvun alkuvaiheissa hahmottaa Suomen jäljessä tulevana periferiana suhteessa edistyneempiin teollisuusmaihiin. Tämä johti kehitysjatteluun, jossa tulevaisuuden riskien ja haasteiden ymmärtämiseksi

ja ennalta ehkäisemiseksi pidettiin tarpeellisena tutkia kehittyneempiä maita. Ajatus koski varsinkin sosiaalireformismia, jonka tavoitteena oli estää luokkaristiriitojen kärjistymisen ja sosialismin leviäminen.³⁷ Kansainvälinen vertailu, erityisesti Skandinaviaan ja läntisiin teollisuusmaihin, oli perustava käytäntö niin tilasto- kuin komitealaitoksessakin ja toimi lähtökohtana kansallisen politiikan suunnittelulle. Myös toteutunutta kehitystä analysoiva tutkimus on heijastanut samaa perifeerisen ajattelun traditiota: esimerkiksi vertailu on suuntautunut ensisijaisesti vauraampiin maihin. Kansainväliseen standardoituun metodologiaan kytkeytynyt historiallinen kansantulotarkastelu on sisältänyt piiloisen modernisaatioteorian, jossa Suomi on seurannut muita länsimaita omaa tietään ja hieman jälkijunassa.³⁸

Viimeistään Suomen Pankin *Kasvututkimuksia*-sarja (1965–1988) kytki Suomen läntisen maailman tutkimuksen kuznetsilaiseen valtavirtaan³⁹ rakentamalla ”muodikkaan kasvuteoreettisen tarkastelukulman”⁴⁰ mukaiset historialliset kansantulolaskelmat sekä perusanalyysija talouden eri toimialoista.⁴¹ Tämä lähtökohta teki ylipäättään mahdolliseksi vertailukelpoisen mittaamisen ja Suomen taloudellisen kehityksen suhteuttamisen muihin kansantalouksiin. Sen Riitta Hjerppen johdolla tuotama, nykyään Tilastokeskuksen tietokantaan taltioitu data⁴² on edelleen luonnollinen perusta makrotaloushistorialliselle tutkimukselle. Laajan ja työlään hankkeen yhteenvedossa kerrottiin kasvun rytmistä, vaihtelusta ja ajoittumisesta, tunnistettiin sen tekijöitä ja sivuttiin monia muita kehityksen ulottuvuuksia, kuten koulutusta, kriisejä ja työllisyyskehitystä sekä julkishyödykkeiden ja julkisen sektorin roolin muutosta. Kansainväliset vertailukohteet olivat läntisiä teollisuusmaita – Ruotsi, Saksa, Iso-Britannia ja Yhdysvallat.⁴³ Moniäänisemmin Suomea läntisen modernisaation muottiin sovittavaa peruslinjaa on jatkanut Jari Ojalan, Jari Elorannan ja Jukka Jalavan toimittama *The Road to Prosperity* (”Tie hyvinvointiin”). Teosta jaettiin Helsingissä vuonna 2006 pidetyn taloushistorian maailmankongressin osallistujille esityksenä siitä, kuinka suomalaiset taloushistorioitsijat selittävät maansa ”taloudellisen ihmeen”. Myös ulkoministeriö osallistui hankkeeseen. Teos kuvasi ”suomalaisen kehityksen mallin”, jota luonnehti egalitarismi, valtion vahva rooli, innovatiivisuus sekä maantieteellinen asema idän ja lännen välissä.⁴⁴

Keskusta–periferia-mallien soveltamisen myötä mukaan tulleet suuntauksukset ovat syventäneet ja sävyttäneet kuvaa ääriviivoja muuttamatta.⁴⁵ Esimerkiksi maailmanjärjestelmäkoulukunnan wallersteinilaiseen versioon Suomea kansainvälisissä julkaisuissaan sovitelleet Yrjö Kaukiainen ja Matti Peltonen eivät niinkään sitoutuneet Wallersteinin globaaliin

pääomalogiikkaan vaan esittivät empiiriset Suomea koskevat analyysit. Siinä missä Kaukiainen keskittyi periferian kauppasuhteiden institutionaaliseen hallintaan Ruotsin vallan aikana, Peltonen analysoi sen talonpoikaistalouden yhteyttä globaalien kapitalististen viljamarkkinoiden kehitykseen.⁴⁶ Jussi Raumolin ja Heikki Kerkelä taas hakivat innoitusta vanhemmasta ”tapuliteoriasta” (*staple theory*), joka kääntää riippuvuusteorian näkökulman ylösalaisin. Pyrkimys ei ole osoittaa, miten periferia-maat jämähtävät maailmantalouteen osallistumisen vuoksi alikehitykseen, vaan selvittää edellytyksiä, joilla luonnonvarapohjainen vientitalous voi periferiassakin tuottaa taloudellista kehitystä, ja tutkia sen mahdollisesti kohtaamia ongelmia. Kanadassa kehitetty tapuliteoria lähtee siitä, että harvaan asutuissa, luonnonvaroiltaan rikkaissa maissa taloudellinen kehitys voi alkaa vain luonnonvarapohjaisten, lähes jalostamattomien tuotteiden viennistä. Kotimaan sisäisen kehityksen kannalta tärkeimmät tekijät ovat vientituotannon leviämisen ja kerrannaisvaikutukset sekä mahdollisuudet siirtyä vanhoista tuotteista uusiin ja tuottoisampiin. Ei ole etukäteen määrätty, johtaako näin alkanut kehitystie riippuvuuteen ja alikehitykseen vai omapohjaiseen rakennemuutokseen. Tapuliteoriassa on kuitenkin vaarana lietsoa ”vientimentaliteettia”: kun viennille annetaan ehdoton etusija, se hidastaa ja estää muiden alojen kehitystä, mikä saattaa puolestaan johtaa ”tapuliansaan”, josta ei pystytä siirtymään uusiin tuotteisiin tai uusille markkinoille.⁴⁷

METSÄN ARVOITUKSET

Yleisemmin yhteistä eri tulkinnoille on ollut, että Suomi nähdään syrjäisenä köyhänä maana, joka alun perin kytkeytyi maailmantalouteen viemällä vain vähän jalostettujen tuotteita. Pitkälle yhteinen on myös suuri kertomus siitä, kuinka Suomi on aina elänyt tärkeimmästä luonnonvarastaan, metsästä. Metsä on tarjonnut sitä, mitä kulloinkin on tarvittu: varhaiset ”suomalaiset” metsästäivät sieltä ravintonsa ja kaatoivat puut, joilla he rakensivat ja lämmittivät asumuksensa; paljon myöhemmin, kaupallistumisen ja niin kutsutun ensimmäisen globalisaation yhteydessä, metsästä saatiin vientituotteita tervasta sahatavaran kautta selluun, paperiin ja pahviin. Modernin kansantalouden syntyessä sen johtavaksi osaksi muodostui metsästä saadun puun hyödyntämisen ympärille kasvanut metsäklusteri. Keskeisenä erona kehitysmäihin taas nähdään se, että luonnonvarapohjainen sektori ei jäänyt irralliseksi saarekkeeksi, vaan sen tuotot jakautuivat pientä pääoma- tai poliittista eliittiä laajemmalle. Käsitelyksissä on kuitenkin myös hajontaa: eriäviä näkemyksiä on esitetty muun

muassa siitä, mitä seurauksia metsäteollisuuden hallitsevasta roolista on ollut Suomen talouden rakenteelle.

Aikanaan vaikutusvaltaisen version Suomen kehityshistorian suuresta kertomuksesta esitti saksalainen rauhan ja kehityksen tutkija Dieter Senghaas vuonna 1982. Hänen mielestään Suomen kehitystie oli yksi muunnelma yleisemmästä pohjoismaisesta kehitystiestä, jossa luonnonvarapohjaisesta viennistä saaduilla tuloilla rakennettiin tuontia korvaavaa teollisuutta ja laajennettiin kotimarkkinoita. Suomen erikoisuus oli se, että suhteellisen tasaisen metsänomistusrakenteen ansiosta metsäviennin tulot johtivat maaseudun tulojen yleiseen paranemiseen ja siten levisivät syvemmälle ja tasaisemmin suomalaisen yhteiskuntaan. Ne eivät jääneet pienen metsiä omistavan oligarkian kerskakulutukseen vaan johtivat maaseudun vähittäiseen modernisoitumiseen ja kotimarkkinoiden laajenemiseen. Samalla vientituotannon jalostusastetta osattiin jatkuvasti nostaa, ja metsätalous loi dynaamisesti lisää tuottavia kytköksiä sekä ”eteenpäin” (metsätalous- ja -teollisuuskoneiden tuotanto) että ”taaksepäin” (tehostunut metsänhoito). Tämä kaikki esti Etelä-Amerikan kaltaisen kehityksen, jossa keskeiset resurssit omistava kapea eliitti satsaa omaan elintasoonsa mutta kannustimien puuttuessa laiminlyö tuotannon kehittämisen. Maailmantalouden riistävästä rakenteista irtautuvaa, itsenäistä ja omaehtoista kehitystä ajaneelle Senghaasille Suomi tarjosi esimerkin vientivetoisesta kasvusta, joka ei johtanut periferisoitumiseen.⁴⁸

Senghaasin sinänsä hyvin aikaa kestänyt perusnäkemys oli lyhyehkö yhteenvedo, joka ei perustunut omaan alkuperäistutkimukseen vaan satunnaiseen, englanniksi tai saksaksi tarjolla olleeseen tutkimuskirjallisuuteen ja ilmeisesti suurelta osin myös hänen eräiden suomalaistutkijoiden kanssa käymiinsä keskusteluihin 1980-luvun alun Suomen-vierailullaan.⁴⁹ Kirjallisista auktoriteeteista Senghaas viittasi erityisesti Eino Jutikkalaan. Sosiaalishistorioitsija Matti Peltonen on haastanut Jutikkalan näkemyksen esittämällä, että Suomen maaseudun kotitalouksien näkökulmasta metsätalous oli 1900-luvun taitteessa huomattavasti vähemmän dynaamista ja metsätulojen merkitys niille vähäisempi ja vaihtelevampi kuin suuri ”metsäsektoriselitys” olettaa. Peltosen mukaan tämä selitys perustuu valittujen piirteiden liioitteluun, ja sen taustalla lymyää sodanjälkeinen yhteiskunnallinen tarve luoda modernisoituvan Suomen synnystä uusi, talous- ja sosiaalishistoriaan nojaava versio, jolla voitiin väistää ottamasta kantaa ensimmäiseen tasavaltaan ja sotapolitiikkaan.⁵⁰

Myös 1960- ja 1970-lukujen rakennemuutoksen sävyttämässä tutkimuskeskustelussa metsäriippuvuutta arvioitiin synkemmin sävyin. 1970-luvun fundamentaalimarxilaisissa suomalaisen kapitalismin

makroanalyseissa metsäteollisuuden ylivalta otettiin annettuna ja painotettiin sen pääomavaltaisuutta sekä matalaa jalostusastetta; lisäksi katsottiin, että ensisijaisesti metsäteollisuutta tukeva talouspolitiikka ehkäisee teollisuustuotannon monipuolistumista. Metsien talonpoikaisomistus noteerattiin ohimennen, mutta tärkeimpänä linkkinä pidettiin metsäteollisuuden pienviljelijöille tarjoamia sivutöitä, jotka hidastuttivat elinkeinorakenteen muutosta ja kapitalististen työvoimasuhteiden tunkeutumista maaseudulle.⁵¹ Tätä teemaa jatkoi empiirisimmin Pertti Rannikko, joka tarkasteli Itä-Suomen pienviljelijä-metsätyömiesten asemaa maailmanjärjestelmäteorioiden tapaan eräänlaisena perifeerisenä, epätäydellisenä palkkatyön muotona.⁵²

Perifeerisen kehityksen vaarat olivat pinnalla myös siinä osassa suomalaista kehitystutkimusta, jota inspiroivat riippuvuusteorian virtaukset. Valtaosa suomalaisesta kehitystutkimuksesta tosin keskittyi – ja keskittyy edelleen – perinteisiin kehitysmaihin. Harvoista Suomen omaan kehitysproblematiikkaan paneutuneista tutkijoista näkyvimpiä olivat Kimmo Kiljunen ja Jussi Raumolin. Kiljunen suoritti tohtoriopintonsa Sussexin yliopiston IDS:ssä (Institute of Development Studies), jonka johtaja Dudley Seers pyrki laajentamaan oppiaineensa merkitystä Eurooppaan soveltamalla riippuvuusteoriaa Euroopan reuna-alueisiin. Suomi oli Seersille ”semi-perifeerinen maa”, enemmän kuitenkin empiirisin kuin wallersteinilaisin perustein.⁵³ Kokoomateoksessa *Underdeveloped Europe* (”Alikehittynyt Eurooppa”, 1979) Kiljunen esitti kauttaaltaan pessimistisen tulkinnan metsävaroihin ja metsäteollisuustuotteiden vientiin perustuvasta kehitysmallista. Hänen mukaansa Suomi kärsi viennin yksipuolisuudesta jo maailmansotien välisenä aikana, voimakkaasta talouskasvusta huolimatta. Ydinkysymyksenä Kiljunen piti taloutta monipuolistaneen idänkaupan osuuden historiallista vaihtelua. Sitten hän, kuin Senghaasia seuraten, kuitenkin totesi, että resurssipohjainenkaan kasvumalli ei välttämättä johda lisääntyvään perifeeristymiseen, jos vain ”talous ei jää tämän roolin vangiksi”⁵⁴.

Ohjelmallisimmin kehitysteoreettista otetta Suomen kehityshistorian tutkimukseen on peräänkuuluttanut Jussi Raumolin, joka sai tärkeimmät teoreettiset virikkeensä klassisesta saksalaisesta ja ranskalaisesta sosiaali- ja historian tutkimuksesta. Hänen laaja mutta hieman fragmentaarinen tuotantonsa sisältää kosolti oivalluksia, ja esimerkiksi nykyyhistorioitsijoista metsäteollisuuteen syvällisimmin paneutunut Markku Kuisma tunnustaa Raumolinin tärkeäksi teoreettiseksi inspiraatioksi.⁵⁵ Raumolin rusikoi anglosaksista kasvuteoreettista tarkastelutapaa ja luonnosteli sille tapuliteoriasta lähtevää kriittisempää vaihtoehtoa. Hän valitti, että Suomen

metsäsektorin kerrannaisvaikutuksista ei ollut tehty kokonaisvaltaista tutkimusta ja arvosteli poleemiseen sävyyn suomalaisia metsä- ja yhteiskuntatutkijoita. He eivät olleet tutustuneet kansainväliseen keskusteluun, ja he olivat jääneet empiriansa ja kansallisen näkökulmansa vangeiksi pysymättä tuottamaan omaperäisiä analyyseja tai luomaan ”Suomelle omaa kehitysteoriaa”. 1980-luvun alun perspektiivistä Raumolin katsoi kriisiytyvän metsäsektorin kärsivän uudistuskyyvyttömyydestä.⁵⁶

Tapuliteoriaa hyödyntävän, empiirisesti parhaiten perustellun tiivistelmän Suomen kehityshistoriasta on tarjonnut Heikki Kerkelä.⁵⁷ Hänestä Suomen teollistuminen seurasi alkuun tapulimallia, olihan se viennistä riippuvaista ja perustui metsään. Tämä on kuitenkin vain osaselitys, sillä suurin osa viennistä koostui jo varhain pidemmälle jalostetuista, lähinnä Venäjälle viedyistä teollisuustuotteista (tekstiilit, koneet, paperi). ”Metsäsektoriyhteiskunnaksi” Kerkelä kutsuu vain ajanjaksoa 1900-luvun alusta 1960-luvulle. Metsäteollisuuden vientiosuus ja kerrannaisvaikutukset olivat silloin suurimmillaan, eikä sen ylivalta-asema ollut missään muussa maassa yhtä vankka. Kerrannaisvaikutusten osalta Kerkelä arvelee Senghaasin liioittelevan talonpoikaisen metsänomistuksen vaikutusta. Silti hän uskoo metsätulojen ”varsin tasaisen jakautumisen” luoneen koulutusmahdollisuuksia ja investointivaroja. Tärkeämpiä kerrannaisvaikutuksia hän kuitenkin löytää toisaalta aluekehityksestä, jota suosi puunjalostuksen taipumus hakeutua raaka-aineseutujen lähialueille, ja toisaalta kytköksistä konepajateollisuuden ja sähköistyksen kehitykseen. Työmahdollisuuksien monipuolistumiseen johti myös työvoiman kysynnän kasvu, joka samalla pohjusti kotimarkkinatuotannon kehitystä. Tätä kuitenkin rajoittivat matalat palkat – olennainen ero siirtolaisten asuttamiin tapulimaihin, kuten Kanadaan ja Australiaan, joissa työvoimapula ajoi jo varhain palkat korkealle, mikä puolestaan edisti kotimarkkinoita ja vauhditti teknologisia innovaatioita.⁵⁸

Niin vankka kuin käsitys metsän ja metsäteollisuuden ylivoimaisesta merkityksestä Suomen kehityshistoriassa onkin, siinä on vielä paljon selvitettävää. Viimeistä sanaa on tuskin vielä sanottu esimerkiksi siitä, mikä on ollut metsäteollisuutta ja etenkin sen vientiä voimakkaasti suosineen talouspolitiikan ja -kehityksen laajempi merkitys Suomen taloudellisen ja yhteiskunnallisen kehityksen eri vaiheissa. Nykypäivän näkökulmasta näyttää, että toteutunut kehitys olisi vienyt pohjaa synkimmiltä tulkinta-kehyksiltä. Suomea on entistä vaikeampi ymmärtää ensisijaisesti rakenteellisista kehitysongelmista kärsivänä periferiana. Metsäteollisuus on menettänyt määrällisen valta-asemansa Suomen talouden rakenteissa jäätyään kasvavan metalliteollisuuden ja väliaikaisesti myös Nokia-vetoisen

tietoliikenneklusterin varjoon, mutta se ei silti ole kuihtunut pois. Vaikka metsätuotteiden osuus vientituloista on supistunut lähes 80 prosentin huipustaan 1950-luvulla 20 prosentin tuntumaan 2010-luvulla, metsäteollisuus on palannut dynaamisten vientialojen joukkoon ja tahkoo tulosta. Myös vuosien 2015–2019 keskustavetoisen hallituksen voimakas panostus ”biotalouteen” osoitti paikallisiin luonnonvaroihin perustuvan erityistien tavoittelun olevan edelleen poliittisesti mahdollinen ohjelma.

Mutta metsän taloudellinen ylivalta on jo enemmän historiallista mielikuvaa kuin nykypäivän konkretiaa. Suurimmatkin metsäyhtiöt ovat yksiä vertaistensa joukossa, ja metsäsektorin työllisyysvaikutukset ovat hupenemistaan huvenneet. Koko sektorilla – siis teollisuuden ohella puunkorjuussa ja niin edelleen – työskentelee enää pari prosenttia työvoimasta.⁵⁹ Teknologisesta kehityksestä ja innovointihypetyksestä huolimatta metsäteollisuuden tuotteiden jalostusaste on pikemminkin laskenut kuin noussut sellun ja kartongin korvatesa paperia. Ilmastonmuutoksen työnnyttyä kansainvälisen politiikan agendan kärkeeseen metsien merkitys hiilinieluna ja -varastoina on vakavasti kyseenalaistanut metsien ekspansiivisen teollisen käytön mielekkyyden. Metsää maassa riittää, mutta tulevaisuudessa sen arvot saattavat näyttää hyvin erilaisilta kuin menneisyydessä.

OPIKSI MUILLE?

Historioitsijat ovat oppiaineensa perinteiden mukaisesti olleet varovaisia vetämään työstään suoria johtopäätöksiä siitä, mitä Suomen tapaus voisi opettaa kehitysmaille, saati propagoimaan niitä eteenpäin. Sen sijaan kehityspolitiikan toimijoilla, esimerkiksi Suomen ulkoministeriöllä, Maailmanpankilla tai niitä tukevilla ajatushautomoilla ja tutkimuslaitoksilla, kuten YK-yliopiston Wider-instituutilla, on ollut enemmän kannusteita miettiä, mitä merkitystä Suomen kehityshistorialla voisi kehitysmaille olla. Vastaukset ovat olleet varsin erilaisia.

Suomen kehityspolitiikkaa ohjaava ulkoministeriö on sommitellut Suomen kehityshistorian oppeja yhdeksi osaksi ”suomalaista lisäarvoa”, jota Suomi voisi rahan ohella kehitysmaille tarjota.⁶⁰ Innovatiivisimpana yrityksenään ministeriö värväsi joukon afrikkalaisia ja aasialaisia yhteiskuntatieteilijöitä opiskelemaan Suomen historiaa ja pohtimaan sen mahdollista antia Suomen kehitysyhteistyölle.⁶¹ Vuonna 2003 ilmestyneen raportin Suomen historiaa käsitellyt osa perustuu muutamaankin lähde-tekseen. Kirjoittajat kiittävät myös ministeriön neuvonantajan Timo Voipion panosta. Raportti sisältää lukuisten omintakeisten tulkintojen

ohella vahvan näkemyksen siitä, että Suomi on erinomainen malli kehityskumppaneilleen ja että Suomen historiallisten kokemusten sekä yhteiskunnallisten ja kulttuuristen arvojen edelleenvälittämisen tulisi olla tärkeä osa kehitysyhteistyötä. Poliittikkasuositusten johtoajatus on pohjoismaisen sosiaalipolitiikan ja tasa-arvoajattelun merkitys kehitystekijänä.

Maailmanpankin ja Wider-instituutin julkaisemissa töissä näkökulma on ollut vertailevampi Taloustieteilijät Markus Jäntti ja Juhana Vartiainen sekä sosiaalipoliitikko Juho Saari käsittelevät artikkelissaan vuodelta 2006 erilaisia julkisia interventioita (maareformit, koulu- tus, tulopolitiikka) sekä yhteiskuntarauhan ja tasa-arvon rakentumista ”pitkällä 1900-luvulla”. He päätyvät esittämään varovasti, että kasvun ja tasa-arvon yhdistävä kehitysmalli on Suomen tapauksessa todettavissa menestykselliseksi.⁶² Artikkelin toimi taustapaperina Maailmanpankin vaikutusvaltaisen *World Development Reportin* Suomea ja Ruotsia koskevassa osiossa.⁶³ Jäntin ja Vartiainen uudempi kirjoitus julkaistiin Widerin antologiassa, jossa pyritään nimenomaan analysoimaan menestystekijöitä eri maiden historiallisen tarkastelun avulla. Artikkelin keskittyy toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan ja käsittelee etupäässä talouden sääntelyä ja teollisuuspolitiikkaa. Päin vastoin kuin ulkoministeriön tutkijat kirjoittajat toteavat Suomen jokseenkin hyödyttömäksi esikuvaksi: silloinen politiikka keskittyi liikaa fyysisen pääoman lisäämiseen, jota nykyään pidetään tehottomana;⁶⁴ ylikansalliset uusliberalistiset instituutiot eivät sallisi vastaavaa interventionismia (tai kuten kirjoittajat muotoilevat, ”1950-luvun sääntelykeinot [...] ovat auttamatta vanhentuneet”); konsensuskseen kannustanutta Neuvostoliiton ulkoista uhkaa ei voi eikä kannata masinoida vain talouspolitiikan tarpeisiin; ja lisäksi demografinen lähtötilanne oli Suomessa poikkeuksellisen edullinen. Ainoa yleinen opetus on, että sotien, köyhyyden ja naapurimaiden alistuksen keskeltä on kuitenkin mahdollista nousta vaurauteen.⁶⁵

NÄKÖKULMIA PITKÄÄN PERSPEKTIIVIIN

Kehityksen idea on siis ollut läsnä Suomen historian tutkimuksessa monissa eri muodoissa, kaikenkattavasta modernisaatiosta periferisen kehityksen vääristymiin, jos kohta useammin tarjoamassa näkökulmia Suomen menneisyyden ymmärtämiseen kuin inspiroimassa tutkimusta, joka toisi lisäarvoa kehitystutkimukselle. Tältä osin tilanne muistuttaa uudempaa taloushistoriallista tutkimusta, joka on suhteessa kehitystaloustieteeseen ollut vahvasti vastaanottavana osapuolena.

Tämä kirja eroaa useimmista edellä mainituista siinä, että tässä pitkän historiallisen aikavälin empiirinen tarkastelu yhdistetään kehityksestä käytyyn teoreettiseen keskusteluun. Tavoitteena on paikantaa tapahtuneen kehityksen syitä ja edellytyksiä, ei niinkään kerrata muutoksen ydinprosesseja, joista on tarjolla runsaasti laadukkaita yleisesityksiä⁶⁶. Pääasiallinen tarkoituksemme on pohtia kehitystä koskevaan teoreettiseen keskusteluun tukeutuen niitä tekijöitä, jotka kehityksen mahdollistivat, ja peilata tätä kehityksmaiden tilanteeseen. Emme ole pyrkineet ilmatiiviiseen yleisesitykseen vaan pikemminkin lukemaan monipuolista historiallista aineistoa kehitysteoreettisen keskustelun linssien läpi. Liitymme siihen muun muassa *Suomen rakennehistoria* ja *Vaurastumisen vuodet* -teosten ilmentämään voimistuvaan suuntaukseen, joka rikkoo kuvaa historiallisesta Suomesta yksinäisenä selviytyjänä. Suomi niin kuin mikään muukaan maa ei ole luonut vaurauttaan yksin, vaan se on päässyt osalliseksi globaalin talouden tuottamasta vauraudesta. Maailman eri osat ovat integroituneet maailmantalouteen eri aikakausina ja erilaisin tavoin sekä tuottaen vaihtelevia tuloksia, voittajia ja häviäjiä. Miten Suomi siis päätyi voittajien puolelle?

Suurta suunnitelmaa tai johdonmukaista kehityspolitiikkaa ei Suomen historiasta löydy. Keskustelua käytiin ja suunnitelmiakin tehtiin (Pauli Kettunen, luku 11 ja Matti Hannikainen, luku 17), mutta Suomi ei taivu kaukonäköiseksi pohjoismaiseksi ”inhimilliseksi kehittäjäksi”, jollaisena se nykyisin mielellään kehityspoliittisessa keskustelussa esiintyy. Suomen nousu tapahtui talous edellä (Sakari Saaritsa, luku 2), ja sen historia näyttäytyy eri syistä tehdyistä valinnoista koostuvien, toisiaan seuraavien poliittisten kamppailujen ja osin sattumanvaraistenkin päätösten tuloksena. Jos Suomi kuitenkin päätyi samankaltaiseen talous- ja yhteiskuntajärjestelmään kuin monet muut, omaa kehitystietään kulkeneet maat, etsimme vastausta ajatuksesta, että globaalin talouden menestyjät pääsivät osalliseksi paitsi tuon talouden lisääntyvästä vauraudesta myös teknologiasta, jolle vauraus perustui (Laura Ekholm & Riitta Hjerppe, luku 13 ja Arto Kokkinen, luku 14), ja osallistuminen maailmantalouteen yhdenmukaisti niiden instituutioita. Suomelle se merkitsi pitkää, kollektiivista oppimisprosessia.

Teoksessa seurataan ”Suomen” pitkää muodostumisprosessia alueen asuttamisesta, maanviljelyn kehittymisestä ja ”ulkomaihin” suuntautuneen kaupankäynnin ensi askelista alkaen (Ilkka Nummela, luku 3, ja Yrjö Kaukiainen, luku 4) sekä käsitellään ”kehitysmaa-Suomen” eri puolia: valtion ja suomalaisten eliittien merkitystä talouskehitykselle tsaarin vallan alla (Sakari Heikkinen, luku 6, ja Risto Alapuro, luku 12);

ulkomaisten investointien ratkaisevaa roolia teollistumisen alkuvaiheissa ja niiden myöhempää muutosta (Ekholm & Hjerppe, luku 13); maatalouden murrosta eli siirtymistä karjatalouteen ja kysymystä metsän arvon noususta (Matti Peltonen, luku 7); naisten maataloustyön merkitystä (Pirjo Markkola ja Ann-Catrin Östman, luku 9) ja lasten työntekoa (Marjatta Rahikainen, luku 8). Lisäksi osoitetaan, miten sellaiset kehitysmaihin nykyisin liitetyt piirteet kuin ulkomainen apu (Antti Häkkinen & Andrew G. Newby, luku 5), korruptio (Niklas Jensen-Eriksen, luku 18), maastamuutto (Hanna Snellman, luku 10) sekä sisällissota ja valtion ”hauraus” (Aappo Kähönen, luku 16) ovat kaikki esiintyneet Suomen kehityshistoriassa, mutta omanlaisinaan. Historian sattumanvaraisuus näyttäytyy ehkä paljaimpana maa- ja metsäomistuksen kehityksessä (Markku Kuisma, luku 15). Loppuluvussa pohdimme kirjan sisältöä hyödyntäen ja sitä täydentäen, miten valtiollisen itsenäistymisen rinnalla Suomen historian toinen suuri kertomus eli taloudellinen ja yhteiskunnallinen kehitys tämän hankkeen perusteella tarkentuu ja säilyttyy, ja mitä uusia näkökohtia se voisi kansainväliseen kehityskeskusteluun tuoda.

VIITTEET

1. SUOMI, HISTORIA, KEHITYS

1. *Maamme*-laulun sanat laadittiin alun perin ruotsiksi: Vårt land är fattigt, skall så bli.... J. L. Runebergin teksti on suomennettu monta kertaa; nykyiset sanat perustuvat vuoden 1867 käännökseen.
2. Heikkinen 2019.
3. Fukuyama 2012, 14; 2014, 25.
4. Fukuyama 2012, 14.
5. Ahonen 2017; Torsti 2012, 206–214.
6. Elias 1992, 7 ff.
7. ”Historiantunneilla on korostettava suomalaista ihmettä, kuinka köyhästä ja syrjäisestä maasta nousi koko maailman tunnustama edistyksen ja vaurauden kansakunta – vieläpä ilman suuria luonnonrikkauksia. [...] Perussuomalaiset näkevät, että itsenäinen ja vauras Suomi on globaalistikin tarkastellen koko maapallomme ihmeellisimpiä saavutuksia, josta voimme olla erittäin ylpeitä. Meillä on pienenä kansana aina ollut paljon opittavaa maailmalta, mutta voimme olla varmoja, että myös maailmalla on opittavaa meiltä.” (Perussuomalaisten eduskuntavaaliohjelma 2011.)
8. Cooper 2005, 17–20.
9. Rostow 1962/1960.
10. Marx 1974/1867, 16.
11. Tunnetuimmin Diamond 2004/1997. Ks. myös luku 3 (Nummela) tässä teoksessa.
12. Koponen 2016a.
13. Wallerstein 2004. Vaihtoehtoista, 5000 vuoden perspektiivin maailmanjärjestelmäteoriaa ks. Frank 1998; Frank & Gills 1993; Gills & Denmark 2016.
14. Koponen & Seppänen 2016, 354–356.
15. North ym. 2012, 1
16. Esimerkiksi Rodrik 2004; Stiglitz 2017.
17. Tiivis esitys: North 1990.
18. North ym. 2012.
19. Voimakkaimmin Fukuyama 2012, 449, 478–479. Vrt. Acemoglu & Robinson 2012, 447, 460.
20. Pomeranz 2000.
21. Gerschenkron 1962a.
22. Brenner 1985; Landes 1999; Tilly 1992.
23. Austin & Sugihara (toim.) 2013.
24. Floud ym. 2011; Fogel 2004a.
25. Vrt. Clark 2007.
26. Galor 2011; Galor 2004.
27. Banerjee & Duflo 2011.
28. Kemiläinen (toim.) 1985.
29. Lehtonen & Löytty 2007; Haapala & Lloyd 2018, 27.
30. Alapuro 1988.
31. Alestalo 2010, 306.
32. Siipi 1967, Vesikansa 1992.
33. Suomen taloushistoria: Jutikkala ym. (toim.) 1980; Ahvenainen ym. (toim.) 1982; Vattula (toim.) 1983b; Suomen maatalouden historia: Rasila ym. (toim.) 2003; Peltonen (toim.) 2004; Markkola (toim.) 2004.
34. Haapala (toim.) 2018; Laine ym. (toim.) 2019.
35. Kaukiainen 1980a.
36. Poropudas 2012, erit. 281–264.
37. Esim. Kettunen 1994 ja luku 11 tässä teoksessa.
38. Esim. keskeiset vertailut teoksessa Hjerpe 1988.
39. Tämän ja muiden maiden vastaavien kasvututkimusten mallina toimi Kuznets 1966.
40. Raumolin 1984, 22–23, 36–39.

41. Ks. Suomen Pankin julkaisuarkisto, Kasvututkimuksia; Hjerppe 1988.
42. Ks. historiasarjojen kuvaus osoitteessa Suomen virallinen tilasto (SVT): Kansantalouden tilinpito (verkkojulkaisu). ISSN=1795-8881. Helsinki: Tilastokeskus (katsottu 3.10.2019). Saantitapa: http://www.stat.fi/til/vtp/vtp_2014_2014-09-30_men_001.html.
43. Hjerppe 1988, esim. 63–64.
44. Ojala ym. (toim.) 2006, erit. 15 (lainaus), 25, 30.
45. Tämä on sikäli luontevaa, että suomalainen taloushistorian tutkimuskin on seurannut pitkään mannereurooppalaisia suuntauksia jotka eivät ole perustuneet valtavirtataloustieteeseen. Ks. Jalava ym. 2007.
46. Kaukiainen 1993; Peltonen 1993.
47. Watkins 1963; Raumolin 1984, erit. 4–17; Kerkelä 1996, erit. 70–73.
48. Senghaas 1982, 114–146, erit. 120–121. Englanninkielinen laitos 1985 edesauttoi sanoman leviämistä.
49. Sakari Heikkinen & Antti Kuusterä, henkilökohtainen tiedonanto 2018.
50. Peltonen 1990a, erit. 121–127; 1992a, erit. 190–199; myös luku 7 tässä kirjassa.
51. Tandem/Gronow ym. 1977, 79–82; Kosonen ym. 1979, 20–21, 140–141.
52. Rannikko 1995; Rannikko 1989, 34–38, 70–77; Rannikko 1987, 35–52.
53. Seers 1979, 7.
54. Kiljunen 1979; 1992, 96.
55. Kuisma 1993b, 19, alaviite 5.
56. Raumolin 1984, erit. 26, 23, 33.
57. Kerkelä 2006.
58. Kerkelä 1996; Kerkelä 2006.
59. Rakennemuutoksesta ks. Laine 2019, 132–133; Hoffman 2019, 156–157.
60. Koponen ym. 2012.
61. Saasa ym. 2003.
62. Jäntti ym. 2006.
63. World Bank 2006, 120–122.
64. Pohjola 1996.
65. Jäntti & Vartiainen 2013.
66. Viimeksi teoksissa *Suomen rakennehistoria* ja *Vaurastumisen vuodet*.